

EDIÇÃO Nº 09 DEZEMBRO DE 2015. Artigos recebidos até 30/10/2015. Artigos aprovados até 30/11/2015

ZEMĚPISNÉ VARIANTY VERBÁLNÍ FLEXE V 1. OS. J. Č. MINULÉHO ČASU PROSTÉHO NA ÚZEMÍ KONTINENTÁLNÍHO PORTUGALSKA

Petra Svobodová¹

Filozofická fakulta Palackého univerzity

Portugalština je považována za jeden z nejhomogennějších a nejarchaičtějších románských jazyků. Její nízká zeměpisná variabilita je zaznamenána už ve středověku, ale za symptomatickou je považována zejména v portugalštině moderní. Podíváme-li se na vývoj studia zeměpisných variant portugalštiny a na snahy o jejich klasifikaci, můžeme pozorovat jednoznačnou tendenci redukovat počet dialektologických oblastí a podoblastí, která vyústí v návrh předního portugalského dialektologa Luíse L. Cintry vyčlenit na základě charakteristických fonetických rysů pouze dvě jazykové varianty, variantu severní a jižní.

Zároveň je však třeba dodat, že portugalské dialekty nebyly dodnes uceleně zpracovány, takže tvrzení o jednotnosti portugalského jazyka se opírají spíše o předpoklady a dílčí studie než o precizně zpracovaný korpus přesně zaznamenaných a analyzovaných dat. Byl to právě tento nedostatek dialektologických studií, spolu s výchozím předpokladem o homogenosti portugalštiny, který nás motivoval orientovat se na oblast jejich regionálních variant. V jejich rámci jsme se pak rozhodli věnovat se variantám na úrovni morfologické, neboť morfologie patří k jazykovým rovinám, které jsou v rámci studia dialektů tradičně opomíjeny, jak je patrné již z toho, že Cintra svůj návrh klasifikace dialektů opřel čistě o jevy fonetické.

¹ Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jiří Černý, CSc

Oponenti: Mgr. Iva Svobodová, PhD.
Prof. PhDr. Bohumil Zavadil, CSc.

Datum obhajoby: 12.1.2012

Místo obhajoby: FF UP Olomouc, Česká republika

EDIÇÃO Nº 09 DEZEMBRO DE 2015. Artigos recebidos até 30/10/2015. Artigos aprovados até 30/11/2015

Pokud je v dialektologických studiích věnována morfologii pozornost, pak jsou morfologické jevy charakterizovány dvojím způsobem - buď jako jevy vyskytující se po celém území Portugalska a tudíž zeměpisně nepříznačné, nebo jako jevy objevující se sporadicky v jednotlivých lokalitách od sebe příliš vzdálených na to, aby mohly tvořit stejnou jazykovou podoblast. Domníváme se však, že tato vágnost v zeměpisném vymezení jevů spjatých s rovinou morfologie je dána spíše nedostatečným zpracováním existujících materiálů než reálnou neexistencí fenoménů s ohraničitelnou zeměpisnou distribucí, a proto jsme se rozhodli zaměřit právě na tuto jazykovou rovinu. Z ní jsme pak jako příklad morfologické variace vybrali sloveso, konkrétně podobu 1. osoby jednotného čísla v časování minulého času prostého, protože navzdory faktu, že sloveso představuje klíčový slovní druh, mu byla dosud dialektology věnována minimální pozornost a je předmětem zájmu pouze jediného výzkumného projektu, realizovaného konkrétně Lingvistickým centrem Universidade de Lisboa².

Na základě výzkumu podloženého konkrétními daty jsme chtěli v první řadě přesněji popsat a hlavně pak utřídit zachycené varianty slovesné flexe a pokusit se o jejich systematizaci podle typu sloves. Tím jsme se chtěli dobrat zjištění, zda verbální flexe na úrovni regionálních variant portugalského jazyka může pomoci potvrdit či spíše vyvrátit tezi o homogenitě a archaickém charakteru portugalského jazyka. Z tohoto důvodu jsme se snažili věnovat pozornost také historickému vývoji dané realizace a snažili jsme se dopátrat toho, jak dalece určitá regionální varianta odráží archaičtější realizaci dané koncovky či slovesného tvaru.

Dále jsme se snažili doložit, zda je platný předpoklad, že morfologické varianty se buď vyskytují na celém území Portugalska, nebo naopak pouze v individuálních lokalitách, které nelze sjednotit do konkrétní jazykové podoblasti. Pakliže se ukázalo, že určité jevy lze lokalizovat do jedné podoblasti, pokusili jsme se tyto podoblasti přesněji specifikovat a upřesnit tak značně vágní předpoklady předního portugalského dialektologa Josého L. de Vasconcelose, který - byť je autorem dodnes nejpodrobnějšího a nejkomplexnějšího popisu distribuce portugalských dialektů - poskytl v případě zeměpisné distribuce variant slovesné flexe popis poněkud nedostačující. Současně jsme se také snažili ukázat, zda je možné ve

² Projekt probíhá pod vedením Marie Antónie Moty od roku 1999 a je nazván „Estudo das Variantes Flexionais do Verbo em Português continental falado”.

EDIÇÃO Nº 09 DEZEMBRO DE 2015. Artigos recebidos até 30/10/2015. Artigos aprovados até 30/11/2015

srovnání s předchozími záznamy jednotlivého jevu vydedukovat, že dochází k jeho ustupování nebo naopak rozšiřování do oblastí, kde předtím zaznamenán nebyl.

Na základě výše zmíněné analýzy konkrétních dat podložených korpusem jsme chtěli dospět k závěru, zda distribuce fenoménů spojených se slovesnou flexí odpovídá Cintrovu dělení portugalských dialektů na severní a jižní, či zda spíše podporuje tezi, že morfologické fenomény jdou napříč dělením na jazykové podoblasti a nedají se tak použít jako rysy typické pro jejich charakterizaci.

Než jsme přikročili k samotnému zpracování flexe 1. os. j. č. v minulém čase prostém, nastínili jsme obecnou problematiku slovesa, jeho verbální flexe a klasifikace sloves z této flexe vyplývající, přičemž jsme se opírali hlavně o gramatiky, které považujeme pro portugalsčinu za normativní. Tímto jsme chtěli hlavně ukázat, s jakou terminologií v rámci morfologie budeme dále pracovat a také přesněji specifikovat, jak v práci pojmáme dělení sloves na pravidelná a nepravidelná a podle jakých kritérií budeme tyto dvě hlavní skupiny sloves rozlišovat. Stručně jsme okomentovali i samotný minulý čas prostý, aby bylo patrné, v čem spočívají zvláštnosti jeho flexe a proč jej považujeme za čas stěžejní. Dále už jsme se věnovali přímo 1. os. j. č., jejíž tvoření jsme rozdělili podle typů sloves, tak jak byly stanoveny v úvodní kapitole, na 1. os. j. č. u sloves pravidelných první, druhé či třetí konjugace a 1. os. j. č. u sloves nepravidelných.

Následně jsme u každé této dílčí podskupiny nastínili, jak vypadá její normativní podoba a z hlediska diachronního jsme se snažili poukázat na to, jakým vývojem se k ní dospělo. Dále jsme se pak věnovali už jen regionálním variantám její realizace a snažili se podchytit všechny tyto varianty bez ohledu na to, zda jsou ze své podstaty rázu morfologického či spíše fonetického. U nich jsme usilovali o porovnání toho, jak (a zda vůbec) je daná změna pojata v existujících dialektologických studiích či v historických gramatikách, pakliže v nich byla zaznamenána. Závěry, ke kterým lingvistické studie dospěly, jsme pak konfrontovali s korpusem dialektologických dat o slovesné flexi, který jsme za tímto účelem vytvořili, a snažili jsme se ukázat, zda údaje z korpusu výskyt dané změny potvrzují nebo vyvrací. Korpus jsme vytvořili ze tří hlavních zdrojů – z dotazníků, které vytvořil Cintra s cílem získat podklady pro Lingvisticko-etnografický atlas Portugalska a Galicie a oficiálně je realizoval od roku 1974, dále z 3 500 dotazníků, které portugalský dialektolog M. de Paiva Boléo rozesílal od roku 1942 korespondenčně učitelům základních

EDIÇÃO Nº 09 DEZEMBRO DE 2015. Artigos recebidos até 30/10/2015. Artigos aprovados até 30/11/2015

škol a farářům ve všech farnostech po celém území Portugalska, a nakonec také z přibližně 70 dizertačních prací věnujících se studiu jazyka v konkrétních lokalitách, které vznikaly v období zhruba od 40. let 20. století do 60. let 20. století. Z výsledků tohoto srovnání jsme se pak pokusili danou variantu charakterizovat a vyvodit, dá-li se její výskyt nějak přesněji lokalizovat, případně zda v její lokalizaci došlo od doby jejího prvního zaznamenání k nějakému vývoji.

V závěrečné kapitole jsme pak nastínili taktéž alternace zachycené u jiných slovesných osob, aby bylo patrné, zda tyto osoby sdílí poměrně bohatou variabilitu realizací, která se projevila v případě 1. os. j. č.

Poté, co jsme zachycené alternace u 1. os. j. č. popsali a pokusili jsme se vymezit jejich zeměpisnou distribuci, přikročili jsme k jejich bližší charakterizaci a následné systematizaci. Zde jsme dospěli k závěru, že u mnohých jevů není zcela jednoznačné, zda se jedná o jev charakteru fonetického, morfologického či dokonce syntaktického, neboť daný jev často zasáhne dvě až tři jazykové roviny. Příkladem může být třeba spojení typu „Eles ladra.“, se kterým se setkáváme u severní hranice s Galicií a které můžeme chápat třemi způsoby - jednak jako jev čistě fonetický, kdy u diftongu /α)ω/ došlo k jeho redukci a následné ztrátě nosovosti, čímž shodou okolností splynul slovesný tvar 3. os. mn. č. s tvarem 3. os. j. č., dále můžeme jev chápat jako záměnu tvaru 3. os. mn. č. za tvar 3. os. j. č., čili jako morfologickou záměnu dvou různých osob, a nakonec můžeme jev charakterizovat jako ztrátu shody v osobě a čísle mezi podmětem a přísudkem, což by představovalo alternaci na rovině syntaktické.

Navzdory těmto těžkostem se však domníváme, že u realizace 1. os. j. č. je možné vyčlenit tři typy změn: změny rázu fonetického, morfologického a morfonologického.

Za změny rázu fonetického považujeme ty, kde odlišná fonetická realizace koncovky slovesa nijak neovlivňuje jeho flekční paradigma a představuje pouze jednu z možných alternativ její výslovnosti. Tyto změny vznikají většinou analogií s jiným konjugačním paradigmatem nebo odráží historický vývoj daného tvaru, tedy jeho archaičtější realizaci, a můžeme mezi ně zařadit např. řešení diftongu -EI u koncovky 1. os. j. č. sloves 1. třídy buď monoftongací na -E nebo disimilací na /αφ/.

Mezi změny rázu morfologického řadíme ty, u kterých nevznikne pouhá fonetická alternativa jejich realizace, ale kde je ovlivněno samotné flekční paradigma. Tyto změny

EDIÇÃO Nº 09 DEZEMBRO DE 2015. Artigos recebidos até 30/10/2015. Artigos aprovados até 30/11/2015

bývají důsledkem analogie s jiným flekčním paradigmatem, kdy cílem těchto analogií je povětšinou buď uniformizovat stávající flekční paradigma nebo je naopak více odlišit, aby byl patrnější rozdíl mezi formálně podobnými tvary osob. Příkladem této změna může být třeba záměna 1. a 3. os. j. č. u nepravidelných sloves (např. eu FUI > eu FOI, ele FOI > ele FUI).

Morfonologickými změnami pak rozumíme procesy, kdy dojde k fonetickým alteracím realizace koncovky či kořene, ovšem tyto fonetické prostředky mají distinktivní funkci na rovině morfologie a jsou užity záměrně, aby napomohly výrazněji odlišit realizaci různých osob v rámci různých časů. Mezi tyto změny můžeme zařadit kupříkladu nazalizaci samohlásky v kořeni u 1. os. j. č. nepravidelných sloves (např. eu TROUXE [trõsi] – ele TROUXE [trosi]).

Předpoklad, že morfologické jevy jsou jen těžko vymežitelné a pokud se o nějaké vymezení pokusíme, pak se dobereme toho, že daný jev se vyskytuje buď na celém území Portugalska nebo naopak v omezených izolovaných lokalitách, výsledky této dizertační práce úplně nepotvrdily. Nebyl objeven ani jeden jev, který by se vyskytoval skutečně na celém území Portugalska, pomineme-li koncovku –S u 2. os. j. č. (např. tu FALASTE > tu FALASTES), která je však dnes jevem spíše sociologickým než zeměpisným. Stejně tak nebylo zaznamenáno mnoho rysů, které se nachází v izolovaných od sebe značně vzdálených lokalitách – toto tvrzení by platilo jen v případě realizace diftongu /α)ω/ u 3. os. mn. č. jako /o/, kterou nalezneme v provincii Minho a potom až v Algarve. U 1. os. j. č. se však ani jedna z těchto charakteristik lokalizace jevů nevyskytuje a právě naopak jsme dospěli k závěru, že mnohé z variací 1. os. j. č. jsou velmi přesně lokalizovatelné (např. nazalizace u nepravidelných sloves, nacházející se v oblasti střední Beiry u Portalegre, Castelo Branco a v oblasti pohoří Estrela). U zbylých změn pak platí, že se většinou jedná o jevy obecnějšího fonetického rázu, které spadají do jedné konkrétní – byť rozsáhlé – oblasti, pro kterou je daný jev příznačný, tedy minimálně jsou zařaditelné buď mezi severní nebo jižní dialekty. Toto se týká například monoftongace diftongu - EI na – E, typické pro oblast jižních dialektů.

Díky tomu jsme dospěli k závěru, že variace sloves zachycená v korpusu nejde napříč dělením dialektů, jak naznačoval předpoklad hovořící o zeměpisné nezařaditelnosti morfologických změn, ale že naopak potvrzuje Cintrův předpoklad existence dvou velkých

EDIÇÃO Nº 09 DEZEMBRO DE 2015. Artigos recebidos até 30/10/2015. Artigos aprovados até 30/11/2015

dialektických oblastí, severní a jižní. Jediná oblast, u které zůstává určitá pochyba, zda by měla spadat pod jižní či severní dialekty, je oblast středního Portugalska. Ta dle současného dělení spadá pod oblast dialektů jižních, avšak varianty verbální flexe se ukázaly být spíše konzervativního charakteru, který by opravňoval přiřazení této oblasti k dialektům severním. Zde se nabízí téma pro další dialektologický výzkum, který by tuto konzervativnost oblasti potvrdil a umožnil tak posunutí izoglosy oddělující severní a jižní varianty směrem k jihu.

Naše snaha porovnat závěry, ke kterým došli lingvisté dříve, s výsledky, které přinesl korpus, neprokázala zásadní inovace či změny. Všechny jevy, které Vasconcelos zmínil jako samostatné fenomény, se v jazyce stále vyskytují, což potvrzuje výchozí předpoklad pojímající portugalštinu jako archaický a velmi konzervativní jazyk. Stejně tak distribuce zachycených jevů nedošla zásadních změn; oblasti jejich výskytu zůstaly téměř nezměněny, došlo nanejvýše k jejich rozšíření či naopak redukci, která je mnohem frekventovanější a je projevem mizející tendence některých regionálně příznakových variant. Příkladem může být redukce diftongu –EI na –I, která je v roce 1671 označena jako typická pro Ribatejo, Vasconcelos ji rozšíří z Ribateja do Beira Baixa a po celém jihu Portugalska, zatímco Cintrovy dotazníky výskyt jevu omezí pouze na oblast Beji a Fara.

Tvrzení, že portugalština představuje jeden z nejvíce konzervativních románských jazyků, charakter regionálních variant analyzovaných v této práci do značné míry potvrzuje, zatímco u tvrzení, že je to i jeden z nejvíce homogenních jazyků tomu zejména na rovině morfologie až tak není. Archaický charakter portugalštiny nám dokazuje jednak na obecné rovině všech pět stěžejních rysů, podle kterých Cintra portugalštinu klasifikuje, jednak konkrétně na rovině sloves fenomény jako například vkládání enklitického –I v případě kombinace slovesa s enklitickým zájmenem (např. PUS+O > PUSI-O), díky čemuž můžeme vidět, že na rovině regionálních variant zůstávají v portugalštině živé realizace, které z normativního jazyka vymizely už někdy kolem 15. století.

Co se však týká nedostatku variability portugalštiny, závěry analýzy korpusu nepotvrzují, že by portugalština na úrovni diatopické obecně vykazovala nějakou zvláštní homogenitu, neboť počet změn, které jsme zaznamenali u 1. os. j. č., nelze považovat za nijak extrémně nízký. Jedná se nicméně o změny do značné míry charakteru fonetického spíše než morfologického, takže budeme-li hovořit o variabilitě na rovině čistě morfologické, může se tedy tato variabilita v portugalštině jevit spíše nízká. Na druhou stranu jsme však potvrdili, jak

EDIÇÃO Nº 09 DEZEMBRO DE 2015. Artigos recebidos até 30/10/2015. Artigos aprovados até 30/11/2015

často mají fonetické alternace dopad na rovině morfologické a fungují zde jako diferenciační prvek, z čehož můžeme vyvodit, že jsou tyto dvě jazykové roviny velmi úzce propojeny a nelze je tudíž zkoumat odděleně. Budeme-li tedy tyto roviny chápat jako nedělitelný celek, pak bude představa homogenity portugalštiny vyvrácena zcela.